

מתחיל בגנות ומסיים בשבח

הרב יעקב מדן

מתוך: עלון שבות 81

אמר הכותב: אין כוונתי במאמר זה, אלא להשיב על שאלה אחת בפשט הכתובים, שאלה שניקרה במוחי שנים רבות, ואף שרבו התירוצים עליה (עי' בעיקר באברבנאל, במלבי"ם, ועוד), לא נתיישוב על ליבי. במאמר זה אנסה לתת תשובה נוספת לשאלה, והבוחר יבחר. אך ראשית כל אגש לשאלה:

לית מאן דפליג על כך שחזון יציאת מצרים הוא חזון גדול. וכי מה אין בו! יציאה מעבדות לחירות, הפסקת הסבל הנורא, העינוי, הלחץ, עצם הופעת עם ישראל על במת ההיסטוריה, מתן תורה, ארץ ישראל! וכפי הנאמר בפרשת מקרא ביכורים (דברים כו) בתודה הניתנת לה' על יציאת מצרים: "וירעו אתנו המצרים ויענונו... וישמע ה' אל קולנו... ויוציאנו ה' ממצרים... ויתן לנו את הארץ הזאת, ארץ זבת חלב ודבש". וכן בדברי ה' אל משה במצרים (שמות ו, ו): "והוצאתי אתכם מתחת סבלת מצרים והצלתי אתכם מעבדתם... והבאתי אתכם אל הארץ אשר נשאת את ידי" וגו'. מהלך ההיסטוריה משתנה, ספירת הזמן מתחילה מחדש ("החודש הזה לכם ראש חודשים").

אולם עד כמה מתגמדת קריאתו זו של הקב"ה כאשר מגיעים הדברים אל פרעה מלך מצרים. "ויאמרו, א-להי העברים נקרא עלינו נלכה נא דרך שלשת ימים במדבר ונזבחה לה' א-להינו" (שם ה, ג). ואף תגובת פרעה, אינה מתייחסת אלא לכך. "כי נרפים הם, על כן הם צועקים לאמר, לכה נזבחה לא-להינו" (שם פס' ח). וכן לאורך כל הוויכוח וכל עשר המכות. ונביא אך את הדוגמאות הבולטות. לאחר מכת ערוב 'נשבר' פרעה, ומוכן שיזבח, אך רק במצרים. "לכו זבחו לא-להיכם בארץ" (ח, כא); ובהמשך: "אנכי אשלח אתכם וזבחתם לה' א-להיכם במדבר, רק הרחק לא תרחיקו ללכת". ברור שפרעה חושש שמא יברחו לבלי שוב. ובמקום שיענהו משה בקומה זקופה ובצורה גלויה, אכן רצונו לעזוב את מצרים וללכת לארץ אבותינו כפי שהיינו מצפים, מתמקח משה עם פרעה על מקום הזבח ועל צורת ההליכה בשלושת הימים. וכן במכת ארבה, כשפרעה החושש מבריחה מסכים לשלח את הגברים, ולהשאיר את הזקנים, הנשים והטף כבני ערובה, שוב עונהו משה, שיש צורך אף בהם לחגיגה ולזבח. וכן במכת חושך כשהתמקחות היא על הצאן והבקר.

מה טיבה של חמקנות זו. איזה הוד והדר מוסיפה רמאות זו לגודלה של היד החזקה והזרוע הנטויה; וכי לא היה יפה יותר להציג לפני פרעה את תוכנה של התגלות הסנה בשלימותה, כמו שנאמר (שם ג, ז-ח); "ראה ראיתי את עני עמי אשר במצרים, ואת צעקתם שמעתי מפני נגשיו כי ידעתי את מכאביו. וארד להצילו מיד מצרים ולהעלותו מן הארץ ההוא אל ארץ טובה ורחבה אל ארץ זבת חלב ודבש!"

שמה תאמר, לכך לא היה פרעה מסכים, וסוף המקרא מוכיח - "ויגד למלך מצרים כי ברח העם... וירדף אחרי בני ישראל" (שם יד), וכי יש מעצור ביד ה' להכותו עד שיסכים? וכי גבול יש ליד החזקה ולזרוע הנטויה עד שהיה צורך לבוא על פרעה בעקיפין?

לא אנסה להשיב על השאלה, אלא להוכיח שההנחות שעליהן היא מושתתת, בטעות יסודן. ולשם כך נחזור לאחור, למעמד הסנה (ב, כג-כד). "ויהי בימים הרבים ההם וימת מלך מצרים. ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויזעקו, ותעל שועתם אל הא-להים מן העבדה. וישמע א-להים את נאקתם, ויזכור א-להים את בריתו את אברהם את יצחק ואת יעקב." בפסוקים מתוארים יסוריהם של בני ישראל, אך לא נזכר שהקב"ה בא לגואלם מתוך רחמים עליהם, אלא מכח בריתו עם האבות. "שלא יאמר אותו צדיק, ועבדום ועינו אותם קיים בהם, ואחרי כן ייצאו ברכוש גדול לא קיים בהם" (שמות רבה יא, ה).

העבדות והעינוי הינם הצד האחד בלבד של השטר שנחתם בברית בין הבתרים. הקב"ה שומע את נאקת בני ישראל, רואה שאכן נפרע חציו הראשון של השטר, והנה הגיע זמנו של החצי השני - "ודור רביעי ישו בו הנה" (בראשית טו, טז). וכשמתגלה הקב"ה על משה בסנה, מתגלה אליו בשם זה. "ויאמר אנכי א-להי אביך, א-להי אברהם א-להי יצחק וא-להי יעקב" (ג, ו). ומכח הברית לאבות - "ראה ראיתי את עני עמי אשר במצרים ואת צעקתם שמעת... וארד להצילו מיד מצרים ולהעלתו מן הארץ ההיא, אל ארץ טובה ורחבה" (ג, ז-ח). אלה הם איפוא, שלושת יסודות גאולת מצרים. זכירת ברית האבות, העובדה שכבר נתקיים חציה הראשון, "ועבדום ועינו אותם", והצורך לקיים את חציה השני, הנחלת ארץ ישראל כתשובה ל"במה אדע כי אירשנה".

בשלב הזה נדלג על מספר פסוקים ונעבור הלאה. משה שואל, מהו השם שיאמר לבני ישראל. לשאלה זו מקבל משה שתי תשובות. האחת - לעצמו - אהי אשר אהי' (וזהו שמו של הקב"ה. עי' שבועות לה. והתשובה הניתנת לבני"י - אהי' - חלקית בלבד); והשניה - לבני ישראל, "ויאמר עוד א-להים אל משה, כה תאמר אל בני ישראל, ה' א-להי אבותיכם, א-להי אברהם א-להי יצחק וא-להי יעקב שלחני אליכם" (ג, טו). ושוב בהמשך (פסוקים טז-יז): "לך ואספת את זקני ישראל... א-להי אברהם יצחק ויעקב לאמר פקד פקדתי אתכם ואת העשוי לכם במצרים... אל ארץ הכנעני"... וכן בהמשך מספר פעמים ועוד נעמוד עליהם אי"ה.

אך כל זה אך צר אחד של הגאולה, שהרי כששולח הקב"ה את משה מן הסנה למצרים, אומר לו: "ועתה לכה ואשלחך אל פרעה והוצא את עמי בני ישראל ממצרים" (ג, י). ואף שניתן היה להבין את הפסוק כתוכן רצוף אחד, וכהבנת הרשב"ם (עי' בו) שהקב"ה שולחו אל פרעה כדי להוציא את בני"י ממצרים הרי חז"ל ורש"י הבינוהו כשני תכנים נפרדים (ועי' היטב ברש"י פסוקים י-יב).

ובצורה מדויקת יותר; אם נכלול בדרישת ה' אף את פסוק ט'.

"ועתה הנה צעקת בני ישראל באה אלי."

"ועתה לכה ואשלחך אל פרעה."

ואף משה, מקשה על שתי השליחויות (פס' יא): "מי אנוכי כי אלך אל פרעה. וכי אוציא את בני"י ממצרים".

והקב"ה מצידו - עונה שתי תשובות: "כי אהיה עמך, וזה לך האות כי אנכי שלחתיך". ותשובה שניה: "בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את הא-להים על ההר הזה" (חילקתי את תשובות ה' לדרכם של בעלי המסורה והטעמים ולא לפי דרכו של רש"י, עי' שם). שוב שואל משה מה שמו של הקב"ה. ומקבל כאמור לעיל - שתי תשובות.

שתי שליחויות אלו בולטות עוד יותר בתחילת פרשת וארא.

"וידבר א-להים אל משה...לכן אמור לבני ישראל" (ב, ו). ומיד אחר כך "וידבר ה' אל משה לאמר בא דבר אל פרעה מלך מצרים" (ו, י). ואף משה מקשה - "הן בנ"לא שמעו אל י, ואיך ישמעני פרעה". ושוב מחוברות שתי השליחויות "ויצום אל בנ"י ואל פרעה מלך מצרים להוציא את בני מארץ מצרים". וראיה נוספת שאין עליה תשובה: "הוא אהרן ומשה אשר אמר ה' להם הוציאו את בני ישראל מארץ מצרים על צבאותם". "הם המדברים אל פרעה מלך מצרים להוציא את בני מצרים, הואמשה ואהרן" (ו, כו-כז).

הוא אומר שתי שליחויות הן; שתי יציאות הן; שתי גאולות הן. עמדנו על האחת, השליחות להוציא את בני"י, זו שבאה מכוחה של ברית האבות מחד גיסא, ומכח גדישת סאת העינויים מאידך גיסא, ואשר מטרתה - הפסקת העבדות והעינוי וירושת ארץ ישראל. גאולה זו, במרכז עומד עם ישראל, זרע אברהם יצחק ויעקב, הצריכים לעלות מעמקי עבדות מצרים לגובה חרותה של ארץ ישראל, ואשר על כן קודם בה אהרן, הנמוך יותר, הקרוב יותר לבני ישראל, והוא האוהב את הבריות ומקרבן לתורה. הוא זה שבכוחו להעלות את בני ישראל. אך את כוחו שלו להעלותם, שואב אהרן ממשה. "הוא אהרן ומשה אשר אמר ה' להם - הוציאו את בני מצרים".

עתה ננסה לעמוד על השניה, לא זו שבאה לתבוע את עלבונם של ישראל ושל שלושת אבותיהם, המיוצגים נאמנא ע"י אהרן השואב את כוחו ממשה. אלא על זו שבאה לתבוע את עלבוננו של הקב"ה כביכול, המיוצג ע"י משה - איש הא-להים (ולא על ידי אהרן - אוהב הבריות, (אלא שאין בכוחו של משה להוריד את דבר ה' עד לתחתיתה של ארץ הנילוס (אלא לכל היותר, עד הר סיני) וצריך לבוא אהרן ולסייע להוריד את הדברים עד לרמתו של פרעה. "הם המדברים אל פרעה מלך מצרים...הוא משה ואהרן".

במערכה זו אין בני ישראל מהווים את אחר הצדדים. מוקדיה, איפוא, אינם ההבטחות לאבות, אינה עינויי הבנים, ומטרתה אינה ירושת ארץ ישראל. במערכה זו ניצבים לדו-קרב שנים בלבד. שני המלכים, שני האדונים, שני הטוענים. לפנינו מערכה של שנים האוחזים בטלית אחת, זה אומר כולה שלי, וזה אומר כולה שלי, ואשר בה - חפצה ומגמתה של הטלית עצמה - כלל אינם ממין הטענה. השנים - הלוא הם מלך ישראל וגואלו ("המיוצג", כאמור, ע"י משה, והמשכו - אהרן) הטוען על הטלית, הלוא היא עם ישראל - "כי עבדי הם...לא ימכרו ממכרת עבד" (ויקרא כה, מג). ומולו ניצב מלך מצרים, זה שגזל את העבד, הבן, מן הקב"ה, ומחזיקו אצלו כרכושו הפרטי, הלוא הוא פרעה המשעבד את בני ישראל, ומסרב להחזירם לבעליהם החוקיים.

"ועתה הנה צעקת בני ישראל באה אלי".

"ועתה לך ואשלחך אל פרעה והוצא את עמי" וגומר (ג, י-יא).

ומשה מקשה על שתי השליחויות. מה יטען כנגד פרעה הרוצה להמשיך ולהחזיק בבני ישראל. וכיצד ינהיג את ישראל ויעלם ממ"ט שערי טומאה של ארץ מצרים, למ"ט שערי בינה של ארץ ישראל. האם יילכו אחריו? במה זכו ישראל וכיצד יתרוממו לדרגת הנהגתו. וכפי ששוטח את טענתו בהמשך: "ויען משה ויאמר, והן לא יאמינו לי ולא ישמעו בקולי" (ד, א). (ואכן, אין משה מרפה עד שנשלח עימו אהרן, הקרוב יותר לעם ישראל. היותר מסוגל ליצור עימם קשר.) והקב"ה עונה לו שתי תשובות. (וכאן שוב, דברי דלא כרש"י ואין כוונתי ח"ו להתמודד עם פירושו, אך 'כפטיש יפוצץ סלע'). וסדרן אינו כשאלותיו של משה, אלא כסדר דבריו של הקב"ה עצמו לאורך כל הדרך (עי' לעיל ג, י-יא, טז-יח, ד, ה, כ"א, כ"ב. ו, ו, י"א, כו-כז; ואין כאן מקום להאריך בכך).

על שאלת משה כיצד ינהיג את בני"י - והן לא יאמינו לי, "עונה לו הקב"ה - "ויאמר כי אהיה עמך וזה לך האות כי אנכי שלחתיך" (ג, יב). ופרע הקב"ה את החוב בסיני, ויאמר ה' אל משה, הנה אנכי בא אליך בעב הענן בעבור ישמע העם בדברי עמך וגם בך יאמינו לעולם (יט, ט).

על שאלת משה, מה טיב שליחותו אצל פרעה, עונה לו הקב"ה (ג, יב): "בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את האלהים על ההר הזה". אף תשובת שאלה זו קשורה בסנה ובסיני, דרישתך מפרעה אינה יציאה מעבדות לחרות אלא מעבדות לעבדות. וטרו של הקב"ה קודם לטרו של פרעה. יש להוציאם מעבדות מצרים לעבדות הא-לוהים. ועדיין אין משה מסתפק בכך, ושואל מה שמו של הקב"ה, ומקבל שתי תשובות. אהי' אשר אהי'; שם זה קשור לבחירת עם ישראל להיות לחלק של הקב"ה. (עי' ברמב"ן על אתר בשם אונקלוס - אהא עם מאן דאהא". כלומר, אהיה את אשר אהיה. והשווה להתגלות בניקרת הצור (לג, יט) "וחנותי את אשר אחון וריחמתי את אשר ארחם", ואכמ"ל.) ותשובה שניה, כאמור א-לוהי האבות, המקיים בריתו איתם.

ושוב מקבל משה שתי הוראות. "לך ואספת את זקני ישראל" הכוללת בתוכה את שמו כא-לוהי האבות, את העינוי ואת ארץ ישראל (ג, טז-יז), ומיד אחריה - "ובאת אתה וזקני ישראל אל מלך מצרים ואמרתם אליו - ה' א-להי העבריים נקרא עלינו ועתה נלכה נא דרך שלשת ימים במדבר ונזבחה לה' א-לוהינו" (פס' יח). השליחות לפרעה, יסודה הוא, בני"י לא נועדו לעבודת פרעה אלא לעבודת ה'. והרי מרכזה של עבודת ה' - הקרבן.

וכאן מגיעים אנו לפתרון שאלתנו שבתחילת החיבור. "ואני ידעתי כי לא יתן אתכם מלך מצרים להלך...ושלחתי את ידי והיכיתי את מצרים...ואחרי כן ישלח אתכם" (פס' יט-כ). הוי אומר: מכות מצרים אינן עונש על השיעבוד והעינוי אלא על גזילת עבדיו של הקב"ה. וכך בהמשך, ניתנים למשה שלושה אותות, שמטרתם - היכולת להנהיג את עם ישראל. ושם נאמר "למען יאמינו כי נראה אליך ה' א-להי אבותם, א-להי אברהם א-להי יצחק וא-להי יעקב" (ד, ה). ובהמשך הפרשה הופכים שלושה האותות לשלושה מופתים (ד, כא). ושם מטרתם שונה. "ואמרת אל פרעה, בני בכורי ישראל. ואמר אליך שלח את בני ויעבדני ותמאן לשלחו הנה אנכי הרג את בניך בכרך" (ד, כב-כג). שוב אין מדובר על גאולת ישראל, אלא על גזילת בנו ועבדו של הקב"ה, שגמולם יהיה מכת בכורות, מידה כנגר מידה.

שוב חוזר אותו רעיון. מכות מצרים המתמצות במכת בכורות, אינן קשורות לגאולת ישראל מצד עצמם של ישראל, אלא הן הנשק בדו-קרב המלכים. (וכאן מקום אתי להעיר. ה'ניב' המפורסם "שלח את עמי" הלקוח ממכות מצרים, מנותק מהקשרו בצורה מטעה. הכושים בדרום ארצות הברית חרטוהו על דגלם בשיר המפורסם בהשוותם את מאבקם לחרות עם דברי משה אל פרעה. ובימינו אלה חרטה אותו על דגלה התנועה הנאבקה לשחרורם של יהודי ברה"מ. שלוש מלים אלו אינן מופיעות לעולם בנפרד, אלא תמיד" - שלח עמי ויעבדוני. "ביטוי זה לעולם אינו יציאה מעבדות לחרות, אלא מעבדות לעבדות).

ואכן זהו תוכנו של מכות מצרים. מכות אינן מופיעות כעונש על שיעבוד ישראל, אלא כעונש על קריאת התגר נגד הקב"ה - "לא ידעתי את ה'" וגומר (ה, ב'). המכות באות כ"שיעור" בידיעת ה'. "בזאת תדע כי אני ה', הנה אנוכי מכה" וכו' (ז, יז). שמא סובר פרעה, שכשם שמצרים שיכת לו אף ישראל שייכת לו, הרי לך תשובתו בצידו - "ושמתי פדות בין עמי ובין עמך" (ח, יט). "והפלה ה' בין מקנה ישראל ובין מקנה מצרים" (ט, ד). שמא סובר פרעה שעדיין בכוחו לכפות את רצונו על א-לוהי ישראל - הרי תשובתו בצידו - "בעבור תדע כי אין כמוני בכל הארץ" (ט, יד). כל הויכוח, איפוא, אינו אלא על מהלך דרך שלושת הימים וקבלת עבדותו של הקב"ה מקץ אותם ג' ימים.

ומהם אותם ג' ימים - על כך קוראים אנו בפרשת בשלח. "ויסע משה את ישראל מים סוף ויצאו אל מדבר שור וילכו שלשת ימים במדבר ולא מצאו מים" (טו, כב). ובזוה"ק - אין מים אלא תורה, שנא' 'הוי כל צמא לכו למים'. שם, מקץ ג' ימים היו צריכים לקבל את התורה. אלא שלא יכלו לשתות מים ממרה כי מרים הם. ואז "ויצעק אל ה' ויורה ה' עץ" (ובזוה"ק - אין עץ אלא תורה, שנא' "עץ חיים היא למחזיקים בה"). הקב"ה מורה כיצד להמתיק את המים המרים ע"י העץ שהוא התורה. מ"מ בגלל תלונתם לא באה ההופעה בשלימות, נדחתה בכמה שבועות ובא עמלק וקרר וצינן את להט האש שהתורה ניתנה בה.

אך למה נאריך במה שלא קיבלו, הבה נתבונן במה שקיבלו מקץ ג' ימים. שם, מקץ שלושת הימים, קיבלו עליהם עול מלכות שמים. שם שם לו חק ומשפט ושם נסהו ויאמר אם שמוע תשמע לקול ה' א-לוהיך" וגו' (טו, כו). ומה יהא שכרם? "כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך", ומכלל לאו אתה שומע הן. אם לא יקבלו את עול מלכותו יתברך, יוכו במכות מצרים. שהרי מה היתה כל משמעותן של אלה, עונש על גזילת עבדיו של הקב"ה. ואם לאחר היציאה מעבדות מצרים יסרבו להיכנס תחת עולו, הרי זה עצמו העונש המגיע להם. אך משקבלו את עולו של מקום מהו אומר - "כל המחלה אשר שמתי במצרים - לא אשים עליך".

שתי גאולות הן: מעבדות לחרות, זו המובטחת לאבות; ומעבדות לעבדות - זו שהיא חשבונו של מקום, שלקח לו את ישראל לחלקו. ואילו באנו להאריך, היינו מוכיחים שאכן במקביל להן יצאו ישראל ממצרים פעמיים, ושהן שני הדינים הקיימים בפסח, מצה ומרור [על דרך הקושיה המפורסמת, מדוע נאמר שהמצה היא על שלא הספיק בצקם להחמיץ, הרי נצטוו באכילת מצה כבר במצרים (יב, ח)]. ושהן שתי ההופעות של בית המקדש הראשון ובית המקדש השני, ועוד ועוד. אלא שדרכנו בכל מקום לקצר. ועל כן אידך זיל גמור ואנו נחתום רק בכותרת המאמר.

ה ר צ ו ג

"מתחיל בגנות ומסיים בשבח. רב אמר מתחילה עובדי ע"ז היו אבותינו ועכשיו קרבנו המקום לעבודתו. ושמואל אמר, עבדים היינו לפרעה במצרים ויוציאנו ה' משם) "פסחים קטז).

ובמוסר היהודי, שתי הגאולות - אחת הן. אין לך בן חורין אלא המקבל עבודתו של מקום. ונכון אף המשפט המקביל, כדי לקבל עבודתו של מקום, חייב האדם להיות בן חורין. וז"ל של הרב קוק זצ"ל באורות הקודש ג' (עמ' לה):

"זאת היא חירות עליונה... שהיא היא המבטאת בהעבדות הא-לוהית של ה' א-להי ישראל."